

7. Лист І.Франка до Е.Ожешко // Іван Франко. Зібрання творів Івана Франка у 50-ти томах. – К., 1986. – Т. 49. – С. 47.

8. Filolog z Kulparkowa // Kurjer Lwowski. – 1888. – № 3, 10. VI. – S. 5.

9. Hramatyka ruskoho jazyka dla szkil serednych, napysaw dr. Omelan Ohonowskij // Kurjer Lwowski. – 1889. – № 3, 30. V. – S. 5.

10. Przegląd spraw krajowych za miesiąc styczeń 1887 // Przegląd społeczny – 1887 – № 2 – t. 3 – S. 180.

11. O czym i jak należy pisać dla ludu // Ziarno – 1883 – № 5, 27. I – S. 49-50.

В.Б. Галас, студ.

"ГРАММАТИКА РУСЬКОГО ЯЗЫКА" І. ГАРАЙДИ І ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

На основі архівних матеріалів простежується участь закарпатських інтелігентів українського етнічного спрямування у виданнях "Подкарпатського общества наук" (1941—1944 рр.), з'ясовуються обставини, які спричинили появу їх творів у правописному оформленні І. Гарайди.

Ключові слова: історія українського мовознавства, закарпатські українці, етнічне самоствердження, граматики, "Подкарпатське общество наук", "Литературна недѣля".

On the basis of the archival materials participation of the Transcarpathian intellectuals of the Ukrainian ethnic orientation in the publications of "Podkarpatskoye Obshchestvo Nauk" (1941—1944 yrs.) are retraced. The circumstances that caused of their works' appearance according to Harayda's orthography are clarified.

Key words: history of Ukrainian linguistics, Transcarpathian Ukrainians, ethnic self-affirmation, Podkarpatskoye Obshchestvo Nauk, Lyteraturna Nedilya.

На основании архивных материалов исследуется участие закарпатских интеллигентов украинской этнической направленности в изданиях "Подкарпатского общества наук" (1941—1944 гг.), выясняются обстоятельства, послужившие причиной появления их произведений в правописном оформлении И. Гарайды.

Ключевые слова: история украинского языкознания, закарпатские украинцы, этническое самоутверждение, грамматика, "Подкарпатское общество наук", "Литературна недѣля".

В історії українського мовознавства дотепер існують проблеми, які потребують вивчення, оскільки раніше вони були недостатньо відомими, а в науковій літературі про них подавалися суперечливі факти, тому й набули неоднозначних оцінок. Сучасники мало знають про життя закарпатських українців, дії котрих були спрямовані на те, щоб убезпечити себе і своїх нащадків від національного виродження, щоб зберегти свою рідну мову, традиції освіти, культури. Актуальність нашого дослідження полягає в об'єктивному висвітленні діяльності "Подкарпатського общества наук" (ПОН) (1940-1944 рр.), яке заручилося підтримкою угорського уряду за згодою центрального керівництва в Ужгороді.

Об'єктом дослідження стали твори співробітників ПОН: "Грамматика руського языка" [5] І. Гарайди, публікації різних авторів у "Литературній недѣлі"(друковане видання ПОН) і епістолярна спадщина О. Балецького та І. Гарайди. Предметом дослідження – правописно-мовні оформлення та зміст видань ПОН, а також листів О. Балецького до К. Галаса. Мета дослідження — засвідчити відсутність підтримки граматики І. Гарайди багатьма авторами видань ПОН; висвітлити їх діяльність, спрямовану на всеукраїнське єднання на протипагу угроруській окремішності. Основні завдання – зіставити особливості правопису І. Гарайди з особливостями правопису листів О. Балецького до К. Галаса, довести, що участь обох у

виданнях ПОН — вимушений компромісний крок в умовах угорської окупації, який засвідчив змагання закарпатців за утвердження своїх українських національних почуттів.

Поширену в радянській час тезу про цілком реакційну, угодовську діяльність товариства варто рішуче відкинути. Потребує перегляду занадто критичне ставлення до засад мовного оформлення численних видань цього товариства, оскільки демократичного вибору тоді не було. У той час поставала дилема: або робити щось на користь рідного народу, нехай і в орфографічно застарілій і недосконалій формі, або залишити простір рідної мови зовсім не захищеним від мадяризації.

Під егідою товариства планувалося видання книжок, журналів, газет для руського (закарпатоукраїнського) населення в обсязі, встановленому урядом Угорщини. ПОН було зацікавлене сприяти розвиткові культури й мови русинів-українців, одночасно вгамувати настрої незадоволення й обурення на тлі тих здобутків, які місцеве населення вже мало у так званій чехословацький період (1918-1939 рр). Цю справу уряд планував налагодити так, щоб національне самоусвідомлення закарпатців не розвивалося в напрямку до всеукраїнського єднання, бо це в майбутньому означало остаточну втрату закарпатоукраїнських земель для Угорщини, яка нарощувала свою силу як імперіалістична держава. Відомо, що угорський режим Горті (Хорті) активно виступав на боці гітлерівської Німеччини, котра не сповідувала принципів братолюбства і взаємоповаги народів.

Оскільки план угорського уряду щодо закарпатських українців передбачав видання різної літератури з далекосяжною метою, то виникла нагальна потреба у відповідному мовному оформленні таких видань. До вирішення граматичних і правописних питань було залучено добре знаного у фахових колах філолога І. Гарайду. Саме він мав теоретично обґрунтувати вимоги до усної і писемної руської, тобто закарпатоукраїнської, мови.

Перебуваючи під неабияким зовнішнім тиском, передусім політичного характеру, І. Гарайда, як згодом стало відомо, змушений був відмовитися від первісного свого наміру видати граматику за таким правописом, у якому б переважали написання за фонетичним принципом. Підготовлену до друку граматику довелося переробляти. Так, колега І. Гарайди, колишній доцент Ужгородського університету, активний співпрацівник ПОН М. Лелекач засвідчив, що завершений набір було "розсипано" за особистою вказівкою регентського комісара Підкарпаття М. Козми, зокрема через неврахування його вимоги зберегти графему **ѣ** [8] після графеми на позначення приголосних у кінці слів. За таких умов 1941 року з'являється друком "Грамматика руського языка" І. Гарайди.

Грамматика починається з вітального слова професора-історика А. Годинки, голови ПОН, котрий таку високу посаду обіймав лише тому, що мав найбільшу довіру угорської влади. Як "труженик народовецької думки" А. Годинка привітав перше видання Общества, метою якого стали розвиток і вдосконалення культури, мови народу. А. Годинка висловив офіційну позицію Будапешта, що "руський" народ душевно зіллється з "мадярским" [7, с. 4].

Друга передмова "Вступне слово"(с. 5-8) належить самому авторові, І. Гарайді, який, згадуючи використовувані на Закарпатті граматики від А. Коцака до І. Панькевича, визначає мету своєї праці: "Наше стремленя не было иное, якъ установити сталѣ и всѣми однако уживанѣ грамматичнѣ форми народногo языка, чтобы такимъ способомъ могли выдаватися книжки и новонки для народа найлегше понятнымъ языкомъ". Він стверджує, що видані для широкого загалу книжки на підставі попередніх граматик "были для народа меньше-больше тяжко зрозумѣлѣ и не въ сылтѣ приспѣти до культурногo поднесеня народа", і про всяк випадок застерігає: "И такъ ся грамматика служитъ чисто практичнимъ цѣлямъ, выключивши всякого рода политику"[5, с. 6–7].

Свої вихідні правописні принципи І. Гарайда вважає компромісними: "...де только можливо было, старалися мы придержоватися етимологїи, головно въ корняхъ, а только въ окончанїяхъ перейти на фонетику". І ще раз наголошує: "нашимъ стараньємъ было подати грамматику того живого языка, на которомъ у насъ въ практицѣ каждый говорить и котрый языкъ може быти связующимъ звеномъ межи всѣми членами нашего народа безъ выимковъ" [5, с. 7].

І. Гарайда, незмінний директор "Подкарпатського общества наук", головний редактор усіх видань цього товариства, у жодній праці не проголошував свого неприйняття української національної самоідентифікації корінних мешканців Закарпаття. Навпаки, він намагався залучати до активної співпраці з ПОН тих, хто відчував себе прибічником українського мовного майбутнього для закарпатців. Авторами у впливовому журналі ПОН "Литературна недѣля" були О. Балецький, К. Галас, Й. Архій, Ю. Керекеш, В. Маркуш (згодом Маркусь), О. Маркуш, Л. Дем'ян, Ф. Потушняк, А. Грицак та ін., які національно визначилися ще до участі у виданнях ПОН і своєю співпрацею із цим товариством не прагнули засвідчувати своє намагання культивувати окрему мову для закарпатців – русинську. Показовим є те, що І. Гарайда підтримував дружні ділові зв'язки з І. Панькевичем, про це свідчать два листи І. Гарайди до І. Панькевича 15.06.1941 р. та 08.11.1942 р., опубліковані Й. Дзендзелівським [8, с. 39-40].

Оскільки видання ПОН стали справжньою бібліографічною рідкістю, назріла потреба наблизити їх до сучасного читача передусім через важливість їх змістового наповнення. Для об'єктивного оцінювання цих видань потрібно зрозуміти ті обставини, які спричинили в 40-х роках ХХ ст. публікації наукових праць, художніх і публіцистичних текстів за правописними вимогами, характерними для середини ХІХ ст. Зрозумівши непросте становище української мови на Закарпатті під час режиму Горті, кожен уважний читач видань ПОН збагне,

де в правописі вимушені випадки на угоду урядовим наглядачам, а де чисте зерно української мови.

Деякі сучасні дослідники і пропагандисти новітнього русинства прагнуть знівелювати все, що було надруковано за сприянням ПОН і за правописними настановами І. Гарайди, та окреслити їх як явища, котрі варто протиставити написаному з думкою про утвердження української національної ідентичності. Ці автори "забувають" сказати, що зорієнтовані на українську самоідентичність місцеві інтелігенти, як уже згадувалося, не мали вибору: або йти на компроміс і використовувати можливості ПОН, у якому домінували все-таки народні (хай спотворені мадярською адміністрацією) орієнтири, або підтримувати русофільську (чужу народіві) культурно-мовну орієнтацію, або мадяризуватися. Після проголошення Карпатської України про прихильність до українства на Закарпатті не могло бути й мови.

Цікаво, що переконливе усвідомлення себе як українців (а не "русских", не "угроросів" чи особливих "русинів") винесли з Будапештського університету О. Балецький і К. Галас саме в період найбільш активної співпраці з ПОН. І. Гарайда добре знав про мовно-культурні уподобання обох, знав, що вони самостійно ніколи не писатимуть за правописними настановами його граматики. Проте вищі мотиви спонукали І. Гарайду давати можливість друкуватися представникам українства, ризикувати самому та оберігати від можливих неприємностей залучених ним до співпраці авторів.

У домашньому архіві Б. Галаса зберігаються три листи й одна листівка О. Балецького до К. Галаса, що припадають на період від 14 липня до 24 листопада 1942 року. Листи засвідчують дружні стосунки цих двох улюблених студентів професора-славіста І. Кнежі. Уся кореспонденція ішла із Закарпаття в Будапешт (О. Балецький, завершивши повний університетський курс, повернувся в рідний край і звідти повідомляв своєму товаришеві про ПОН, про літературні та видавничі справи). Варто звернути увагу на те, що правопис

листів не має нічого спільного з правописом граматики І. Гарайди. Особливий інтерес викликають слова в листі від 14. 07. 1942 р.: "цього тиждня піду в полонину, щоби побачити "тіні забутих предків" [1]. Вони підтверджують, що обом був добре відомий зміст повісті М. Коцюбинського і що саме такі джерела були для них правописними і мовними орієнтирами.

О. Балецький знав, що К. Галас, покинувши русофільський табір і переставши писати вірші російською, переживав своєрідну драму, оскільки в його колі не схвалювали такого кроку. "Твій лист мене, – писав О. Балецький 19.10.1942 р. до К. Галаса, – дуже потішив, бо я не знав, що з Тобою. Якийсь Симулик* говорив Лявінцєви, що Т[и] дуже мучишся, ци може навіть "попал в тупик". Я був переконаний, що се неправда, але тому, що це говорив оден з "кошикарів"*; свідчить про те, що Ти з ним балакав! Дивує мене теж і то, що Ти замовк і нічого не пишеш до Літ. Неділі" [2, арк. 1]. У другій половині листа О. Балецький знову згадує студентську молодь, серед якої русофільські настрої помітно послабшали: "Ти мені нічого не пишеш про Ваше життя; про семінар і т. д. Виклади вже зачалися? Що читає Кнежа, Гадрович? А Гарчар? Я йому недавно писав, але ще не одержав відповіді. Пиши про все, що діється там. А мені здається, ліпше лишитися дома, щоби Вас "молодих" не казити, бо всьому я винен. (Це для мене честь!)" [2, арк. 2].

Ці самозізнання О. Балецького — доказ того, що він не русинський, а український інтелігент, хоч виявляти й пропагувати свою українськість йому довелося замаскованим (єдино можливим легальним) способом, який міг бути реалізований через ПОН.

---

† Симулик Михайло Васильович (1923-1987) — колишній доцент Ужгородського університету, русист, уродженець с. Ізи поблизу Хуста на Закарпатті, односельчанин і товариш К. Галаса.

† * Кошикарями жартома О. Балецький називає мешканців с. Ізи, де здавна був розвинений промисел лозоплетіння (кошикарства).

У цьому ж листі О. Балецький повідомляв: "Писав мені Гарайда, що міг би я іти учити до Ужгородської гімназії, але мені не хочеться, бо ж ще би хтось казав, що я не збирався учити, а все таки пішов. Я вже видержу при своїх намірах. Раджу і Тобі не відступати, але чим більше працювати, бо тепер є якась можливість" [2, арк. 1]. Ці підбадьорливі слова були позитивно сприйняті К. Галасом, котрий періодично надсилав до редакції "Літературної недѣлі" наукові розвідки, публіцистичні замітки, вірші, серед яких були й такі, які І. Гарайда відмовлявся друкувати з остраху, що їх не пропустить цензура. "Почтенный Пане! – писав І. Гарайда К. Галасові в листі від 3. 04. 1944 року. – Вашѣ вершѣ – оригинальнѣ и переклады – мы одержали, однакъ не всѣ можеме напечатати, бо напередъ знаеме, что не пройдутъ черезъ цензуру, хоть бы ихъ кто написавъ. [...] Пишѣть намъ и на дале, а такожъ заохочуйте и другихъ студентовъ до интензивной працѣ, яка теперь дуже потрѣбна" [6].

І. Гарайда не випадково згадує цензуру, пам'ятаючи неприємності зі збіркою "Перед сходом" (1943), де були надруковані схвалені ПОН вірші Й. Архія, Ю. Барвінка (Керекеша) та К. Вершана (Галаса). Збірка викликала різку критику урядовців. Із розповідей К. Галаса, І. Гарайда намагався захистити авторів і себе, хоч це було непростою справою. Один із тих, хто представляв угорську владу і добре зрозумів підтекст поетичних рядків, зокрема, вірша К. Галаса "І сниться вже, що ранок близько...", гнівно вимагав пояснень: "Читайте: *небо вдвоє ширше стане...*" У котрий бік це небо думає міряти автор?"

Після проголошення української державної незалежності К. Галас написав статтю-спогад під назвою "Загадковий доктор І. Гарайда" [3]. Автор віддав належне цьому трудівникові й висловив жаль із приводу того, що упродовж тривалого часу І. Гарайду в радянській науці несправедливо згадували тільки негативно.

Діяльність "Подкарпатського Общества Наук", науковий доробок І. Гарайди сьогодні потрібно оцінювати в контексті подій Другої світової війни. Для українства на Закарпатті граматики І. Гарайди виявилася своєрідним камуфляжем, за допомогою якого вдалося зберегти наші духовні цінності. Проте вона не спроможна була в минулому і тим більше не спроможна нині стати основою для певної кодифікації, про яку час від часу говорять політичні неорусини.

Об'єктивний аналіз і неупереджена фахова оцінка діяльності І. Гарайди іще попереду. Дуже важливо, що рух у цьому напрямі започаткований таким авторитетним лінгвістом, як Й. Дзєндзелівський, котрий, згадуючи про те, що закарпатці пам'ятають І. Гарайду, не без почуття жалю писав 1995 року: "Тепер буквально лише окремі з представників найстаршого покоління закарпатців зберігають про нього добру пам'ять. Ті ж з найстарших, що в 1941–1944 рр. навчалися у закарпатських так званих горожанських школах, гімназіях тощо, поблажливо-зневажливо-пробачним тоном невиразно пригадують його не зовсім вдалу граматику. І тільки" [8, с. 35].

Ніхто "по-русинськи" нині не пише за І. Гарайдою. Узагалі, навряд чи когось граматики І. Гарайди "перевиховала". Вона лише засвідчила, як уперто не хотіли владні кола Угорщини зважати на природний потяг закарпатських українців до возз'єднання. Але цього не можна сказати про самого І. Гарайду, оскільки зі сторінок редакційного ним журналу "Літературна неділя" ідея возз'єднання проголошувалася й була засвідчена яскравим віршем К. Вершана (Галаса) 1943 р. :

*О, що за сила, що за буйність дика!
Вниз валиться, як демон-хмара —
Реве, дичіє, сатаніє
Водобпад Грїзний Ніагара.*

*Коли би в спадщице таке нам злитись,
Якби нам стільки сил позазбирати,
У що би можна нас закути?!*

І хто би нам поставив гати?! [4, с. 394]

Це все вже історія. Проте, якби не було того доробку І. Гарайди, чи була б вона для українців кращою? Важко сьогодні збагнути, за що після прибуття до Ужгорода Червоної армії І. Гарайда був заарештований. О. Довганич, якому вдалося з'ясувати раніше замовчувані трагічні обставини життя автора граматики [9], писав: "Після визволення краю Гарайда мав можливість виїхати в Угорщину, але, не відчуваючи за собою жодної вини, залишився в Ужгороді. Та уже 27 листопада 1944 р. був заарештований радянською контррозвідкою "Смерш". Після допитів захворів і у польовій тюрмі у камері № 9 помер. Родині було відмовлено у виданні для похорону тіла покійного" [10].

Сьогодні на основі викладених тут і ряду інших фактів можемо зробити висновок, що в умовах угорської окупації свідомі наукові і літературні сили промовисто заявили про себе, використавши трибуну видань ПОН. Те, що їх твори з'явилися у правописному оформленні І. Гарайди, не дає підстав трактувати їх як такі, що мали стати основою для розбудови окремої угорської культури, науки й освіти. Наші сучасники морально зобов'язані об'єктивно оцінити науковий доробок кожного з авторів ПОН у контексті українознавства і сучасності.

1. Балецький О. До К. Галаса. Ясілля, 14 липня 1942 р. — 1 арк. [Домашній архів Б. Галаса].
2. Балецький О. До К. Галаса. 19 жовтня 1942 р. — 2 арк. [Домашній архів Б. Галаса].
3. Галас К. Загадковий доктор І. Гарайда / Кирило Галас // Тиса. — 1995. — № 1-2. — С. 93-94.
4. Галас К. Ніагара / Кирило Галас // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць). — Вип. 6. : Збірник пам'яті Кирила Галаса. — Ужгород, 2002. — С. 394, 482 [копія автографа].
5. Гарайда І. Грамматика руського языка / Составивъ Дръ Иван Гарайда. — Унгарь : Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1941. — 143 с.
6. Гарайда І. До К. Галаса. 3 квітня 1944 р. [фотокопія] / Івань Гарайда // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства

(Збірник наукових праць). — Вип. 6: Збірник пам'яті Кирила Галаса. — Ужгород, 2002. — С. 480.

7. Годинка А. Привіт / Антоній Годинка, в. р. председатель Подкарпатского Общества Наук // Грамматика руського языка / Составив Дръ Иван Гарайда. Унгарь: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1941. — С. 3—4.

8. Дзензелівський Й. І. А. Гарайда як філолог / Йосип Дзензелівський // Карпатський край. — 1996. — № 8—12 (серпень — грудень). — С. 36-37.

9. Довганич О. В'язень гестапо і "Смершу" / Омелян Довганич // Карпатський край. — 1993. — № 9—11. — С. 29.

10. Довганич О. Гарайда Иван Андрійович / О. Довганич // Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи XX століття. — Ужгород : Гражда, 2007. — С. 87.